

**Үндсэн хууль улс төр, эрхийн
дээд баримт бичиг болох нь**

**The Constitution as the Supreme
Document of Politics and Law**

Сономдаржаагийн Мөнхбат

Доктор (Ph.D.), профессор

*Монгол Улсын Их Сургуулийн Улс төр судлал, олон
улсын харилцаа, нийтийн удирдлагын сургуулийн захирал*

Улаанбаатар, Монгол Улс

munkhbat.s@num.edu.mn

Жамбалын Жаргал

Доктор (Ph.D.), дэд профессор

Удирдлагын академийн Төрийн албаны сургуулийн захирал

Улаанбаатар, Монгол Улс

jargal.j@naog.gov.mn

[Товч утга]

Тус өгүүлэлд Үндсэн хуулийн улс төр, эрхийн дээд баримт бичиг болох тухай асуудлыг улс төрийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн үүднээс авч үзлээ. Үндсэн хуулийн онолын үндэс суурийг тавихад Аристотель, Хоббс, Локкийн бүтээлүүд, Гроцийн нийгмийн гэрээний онол чухал үүрэг гүйцэтгэсэн байдаг. Үндсэн хуулийг бид эрх зүйн талаас нь бус улс үндэсний хэмжээнд хүчин төгөлдөр үйлчилж, хүлээн зөвшөөрөгдөхүйц улс төр, эрх зүй, нийгмийн зохион байгуулалт, хүний эрхийн суурь баримт бичиг болох талаас нь судлах хэрэгцээ шаардлага байна. Өгүүллийн хүрээнд Монголын Үндсэн хуульт ёсны уг сурвалжийг төрт ёсны түүхэн уламжлал, үнэт зүйлс, их засаг хууль болон Жамсрангийн Цэвээний “Улсын эрх” бүтээлтэй холбон гаргаж ирэхийг зорилоо. Түүнчлэн 1924, 1940, 1960, 1992 оны Монгол Улсын Үндсэн хуулийг улс төр, эрхийн баримт бичиг баримт болох талаас авч үзлээ.

[Түлхүүр үг]

Үндсэн хууль, нийгмийн гэрээ, төр, иргэн, Үндсэн хуульт ёс, хүний эрхийн суурь үндэс.

I. Оршил

Үндсэн хууль нь тухайн улсын төрийн үйл ажиллагааны үндсэн зарчим, засаглалын үйл явц, төрийн байгуулал, институци хоорондын харилцаа, тэдгээрийн эрх мэдэл, чиг үүргийг тодорхойлж өгдөг. Түүнчлэн төрийн институциуд болон иргэд хоорондын харилцааг зохицуулж, төрийн үйл ажиллагаанд бодит хязгаарлалтыг тавьдаг. Нэг талаас үндсэн хууль эрх баригчдын гарыг дөнгөлж нөгөө талаас тэдэнд эрх мэдэл өгөх замаар бэхжүүлж өгдөг (Denis J. Calligan, Mila Versteeg, 2013). Үндсэн хуулийн тухай үзэл санаа эртний Грекийн сэтгэгч Аристотелийн “Афины Үндсэн хууль” (Jonathan Barnes, 2016) бүтээлээс эх үндэслэн явсаар дундад зуун, Христосын шашинд ертөнцийн хууль болох тухай гардаг. Харин орчин үеийн үндсэн хуулийн онолын суурь нь нийгмийн гэрээний онол дээр тулгуурладаг бөгөөд энэ тухай бид өгүүлэлдээ тодорхой авч үзэх болно.

Үндсэн хууль нь улс төр, эрхийн дээд баримт бичиг болохын хувьд:

1. Иргэн болон төрийн хооронд байгуулсан нийгмийн гэрээ юм.
2. Үндсэн хууль нь үнэт зүйлсийн нэгдсэн илэрхийлэл юм.
3. Эрх мэдлийг хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх гэсэн гурван салаа мөчирт хуваарилж, засаглалын хяналт-тэнцлийг тогтоож өгдөг.
4. Төр, иргэн, нийгмийн харилцааг гагнан холбож, харилцан бие биетэйгээ зөвшилцөн орших үндсийг бий болгодог.
5. Ард түмний хүсэл зоригийн нэгдсэн илэрхийлэл учир легитим байдал нь бүх нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн баримт бичиг юм.

Үндсэн хууль нь нэг талаас тухайн улсын эрх зүйн тогтолцооны суурь болдог эрх зүйн баримт бичиг боловч нөгөө талаас засаглалын институциудийн харилцааг тодорхойлж өгдөг Улс төрийн баримт бичиг юм. Бид энэхүү өгүүлэлдээ манай улсын эрдэмтэн судлаачид харьцангуй бага судалсан талаас буюу улс төр, эрхийн гэрээний баримт бичиг болох өнцгөөс Үндсэн хуулийн асуудлыг авч үзэхийг зорилоо.

II. Үндсэн хуулийн уг сурвалжийг улс төрийн сэтгэлгээний түүхийн үүднээс харах нь

Үндсэн хуулийг улс төр, эрхийн дээд баримт бичиг болох тухай үзэл санаа болон үндсэн хуульд ёсны уг сурвалжийг улс төрийн сэтгэлгээний түүхээс хайж үзье. Эртний Грекийн сэтгэгч Аристотелийн “Улс төр”, “Никомахын ёс зүй”, “Афины үндсэн хууль” бүтээлүүдэд үндсэн хуулийн үзэл санаа тусгалаа олсон байдаг. Тэрээр

үндсэн хууль гэсэн үгийг өөр өөр утгаар хэрэглэсэн байдаг бөгөөд (constitution - politeia) түүний нэг утга нь полис буюу улс дах албан тушаалын хуваарилалт юм (Britannica, 2024).

Аристотель засаглалын сайн муу хэлбэрүүдийг ангилж, сайн хэлбэрт нь хаант засаг, язгууртны засаг, энэ хоёрын хосолсон хэлбэр буюу нэг хүн, цөөн хүн, олонх удирдаж болдог полити-ийг нэрлэсэн. Харин засаглалын муу хэлбэрт тиран, олигархи болон дарангуйлагч, баян чинээлэг олигархууд, ядуу дорой иргэд зөвхөн ашиг сонирхлын төлөө засагладаг ардчилал (democracy)-ийг оруулсан байдаг. Аристотель улс орны амьдралд хууль асар их нөлөөтэй гэж үзсэн байдаг. Хууль нь нийтийн сайн сайхны төлөө, нийт улс орны, бүх анги давхраануудын, баян болон ядуу, язгууртнууд болон ард түмний тусын тулд үйлчлэх ёстой. Хууль нь эвлэрүүлэгч шинжтэй бөгөөд хэн нэгний, хэсэг бүлгийн ашиг сонирхолд үйлчлэх ёсгүй. Тухайн үеийн эртний Грекийн хот улсуудад тогтож байсан дэглэмүүдийг ангилж, төр барьж байгаа удирдагчид нь хэрхэн засаглаж байсныг тодорхой жишээ баримтаар судлан гаргаж ирсэн явдал нь уг бүтээлийн гол үнэ цэнэ юм. Аристотелийн үзэл санаа нь бидэнд нийтийн сайн сайхны төлөөх төрийн институци, засаглалын хэлбэр ямар байдаг тухай ерөнхий санаа ойлголтыг (George Duke, 2022) өгснөөрөө чухал ач холбогдолтой бөгөөд Ромын эрх зүй болон дараагийн үеийн сэтгэгчдэд хүчтэй нөлөө үзүүлсэн билээ.

Орчин үеийн үндсэн хуульт ёсны онолын суурь нь нийгмийн гэрээний онолоос эх үндэстэй. Голландын сэтгэгч, төрийн зүтгэлтэн Г. Гроций төрийн гарал үүсэл, нийгэм, улс төрийн харилцааны уг үндэс нь нийгмийн гэрээн дээр суурилдаг гэж үзсэн (Romain F.L.Girard, 2014). Улсыг удирдагчдын үүрэг нь иргэнээ хамгаалах бөгөөд цор ганц энэ зорилгын төлөө түүнд эрх мэдлийг өгсөн. Хүчирхийллийн эсрэг тэмцэх хүчгүй байсан учир хүмүүс сайн дураараа төрд нэгдсэн гэдэгт илтгэлтэй байв. Тэрээр нийгмийн гэрээг хүн төрөлхтний түүхийн бодит баримт гэж харсан бөгөөд улс бүрийн үндсэн хууль нь нийгмийн гэрээний үргэлжлэл, түүнээс урган гарсан гэж үзжээ. Өөрөөр хэлбэл хүн бүр өөрсдөдөө хамгийн тохиромжтой гэж үзсэн төрийн хэлбэрийг сонгодог байна. Гроций нь жам ёсны эрхийн үзэл санааны суурийг тавиад зогсохгүй улс орон, хүн элгэн хоорондын харилцааны тухай олон чухал үзэл санааг дэвшүүлсэн бөгөөд нийгмийн гэрээний онолын хожмын үеийн сэтгэгчдэд чухал нөлөө үзүүлсэн.

Нийгмийн гэрээний тухай ойлголтыг цогцоор ойлгохын тулд бид Т.Хоббс, Ж.Локк, Ш.Л.Монтескье, Ж.Ж.Руссогийн үзэл санааг эргэн санах шаардлагатай болно. Ж. Локкын нутаг нэгтэн Т.Хоббс

“Левиафан” хэмээх бүтээлдээ жам ёсны байдлыг төргүй, хүмүүс айдастай амьдарч, “бүгдийн эсрэг бүгд дайтсан” үе байсан гэж тодорхойлжээ (Patricia Springborg, 2007). Энэ нь жам ёсны нөхцөл байдлаас гарах арга замыг хайхад хүргэсэн бөгөөд хүмүүс хамтдаа бүхнийг чөлөөтэй хийх эрхээсээ татгалзжээ. Хүмүүс жам ёсныхоо эрхээсээ (өөрийгөө хамгаалахын тулд юу хүссэнээ хийх эрх) татгалзаж, түүнийгээ төрд шилжүүлэн өгсөн байна.

Ж.Локк “жам ёсны нөхцөл байдал” гэсэн ойлголтоос эхэлж судалгаагаа эхэлсэн бөгөөд жам ёсны нөхцөл байдал гэдэг нь өөрийн өмч хөрөнгөө чөлөөтэй захиран зарцуулах бүрэн эрх чөлөө, хэн ч бусдаасаа илүү их эрх мэдэл эдэлдэггүй, бүх засаглал болон эрх зүй харилцан хамааралд оршдог тэгш эрхийн нөхцөл байдал юм гэжээ (Lloyd Thomas, 2002). Хүмүүс байгалиасаа, жам ёсны нөхцөлд бүгд эрх чөлөөтэй, хуулийн өмнө тэгш эрхтэй төрдөг байна.

Ж.Локк жам ёсны эрхэд амьд явах, эрх чөлөөтэй байх, хувийн өмчтэй байх эрхүүдийг оруулжээ. Жам ёсны эрхэд дутагдал бий. Нэгдүгээрт, тодорхой бус бөгөөд хүн болгонд хувийн ашиг гэж бий, тиймээс ч бүгд нэг хуульд захирагддаггүй. Хоёрдугаарт, хүн өөрөө шүүгч учраас хөндлөнгийн шударга шүүх гэж байхгүй. Гуравдугаарт, хохирсон хүн ихэнх тохиолдолд шударгаар шүүлгэж чаддаггүй. Ийм учраас хүний эрх хангагдаж чаддаггүй байна. Нийгмийн гэрээ нь хууль, дэг журмыг тогтоож, жам ёсны эрхийн тодорхойгүй байдлыг тодорхой хууль болон шударга байгууллагуудаар сольдог ажээ.

Төрийн засаглал нь хууль тогтоох (хууль гаргадаг), гүйцэтгэх (хуулийг амьдралд хэрэгжүүлдэг), холбооны (гадаад бодлогын асуудлыг хариуцна) гэсэн гурван хэлбэртэй. Ж. Локк шүүх засаглалыг гүйцэтгэх засаглалын хүрээнд оруулжээ. Хууль тогтоох засаглал нь ард түмний хүсэл зоригийг илэрхийлэх ёстой. Хууль тогтоох засаглал дараах шаардлагуудыг биелүүлэх ёстой: хууль нь бүх хүнд тэгш үйлчлэх ёстой; хууль нь хүмүүсийг дарамтлахын тулд бус тэдний сайн сайхны төлөө гарах ёстой; Ард түмний зөвшөөрөлгүйгээр татварыг нэмэх ёсгүй; хууль тогтоогчид нь өөрсдийн үүргээ хэнд ч хүлээлгэн өгөх ёсгүй. Хэрвээ хууль тогтоох засаглал нь хувийн өмчид халдаж, ард түмнээ боолчилж эхэлбэл иргэдтэйгээ дайны байдалд орох бөгөөд ард түмэн нь захирагдахаа болино. Хэрвээ ерөнхий сайд эсвэл эзэн хаан нь үүргээ биелүүлэхгүй, парламентыг цагт нь хуралдуулахгүй, улс орноо гаднын гүрэнд өгөхийг оролдвол ард түмэн нь шинээр хууль тогтоох засаглалыг байгуулах юм уу эсвэл төрийн хэлбэрээ солих замаар өөрсдийгөө аврах арга хэмжээ авах ёстой. Хэдий чинээ их эрх чөлөөтэй байна, төдий чинээ хувьсгалын хэрэгцээ бага байна (Ricard Ashcraft, 2010).

Ж.Локкын засаглал хуваах тухай сургаал нь Францын либерал үзэлтэн Шарль Луй де Монтескьегийн “Хуулийн амин сүнс” бүтээлийн ачаар олонд түгж, үндсэн хуульт ёсны үзэл санаа хөгжихөд чухал түлхэц болсон байдаг. Тэрээр засаглалыг гүйцэтгэх, шүүх, хууль тогтоох гэж гурав хуваагаад “Хэрвээ энэхүү гурван засаглалыг нэг хүн, эсвэл түшмэд, тайж ноёд, эсвэл энгийн иргэдээс бүрэлдсэн нэг байгууллага хэрэгжүүлсэн бол бүх зүйл устаж үгүй болох байлаа” (Монтескье Ш., 1955) хэмээжээ. Хэрвээ хууль тогтоох болон гүйцэтгэх засаглал хоёр хоорондоо нийлбэл, мөн түүнчлэн шүүх засаглал нь дээрх хоёр засаглалаас хамааралтай болох үед улс оронд эрх чөлөө үгүй болно. Энэхүү гурван засаглал нь бие биеэ тэнцвэржүүлж байдаг гэжээ.

Ж.Локкийн засаглал хуваах тухай онолын үзэл баримтлалыг Ш.Л. Монтескье цааш баяжуулан хөгжүүлсэн нь орчин үеийн үндсэн хуулийн амин сүнс болоод зогсохгүй өнөөдөр ч түүний үзэл санааг дэлхийн олон орны үндсэн хуульд эрх мэдлийг хуваарилалт, төрийн байгууллыг тодорхойлоход ашиглаж байна.

Өгүүллийн онол, арга зүйн суурийг гаргах хүрээнд зайлшгүй эргэн харах ёстой нэгэн сэтгэгч бол Ж.Ж.Руссо юм. 1762 онд Руссогийн онолын гол бүтээлүүдийн нэг болох “Нийгмийн гэрээ” хэвлэгдэн гарчээ. Ж.Ж. Руссо эл бүтээлдээ ард түмний эрх болон бие даасан засаглалын тухай үзэл санааг хөгжүүлсэн байна (David Lay Williams, Matthew W. Maguire, 2024). Нийгмийн гэрээний үндсэн дээр байгуулагдсан иргэний нийгэм нь жам ёсны үеийн нийгэмтэй харьцуулахад хамгийн дээд шатны нийгэм мөн юм. Хүн “юу хүссэнээ хийх хязгааргүй эрх” болон жам ёсны эрх чөлөөгөө алдаж оронд нь “эзэмшиж байгаа бүхнээ өмчлөх эрх болон иргэний эрх чөлөөг” олж авдаг ажээ. Ж.Ж. Руссогийн нийгмийн гэрээ ёсоор нийт нийгмийн хүсэл зоригийг илэрхийлээгүй эрх нь хууль бус байдаг. Энэ нь орчин үед ард түмэн нь хүлээн зөвшөөрөөгүй, тэдний эрх ашгийг илэрхийлж чадахгүй үндсэн хууль легитим байж чадахгүй гэсэнтэй агаар нэгэн утга санаа юм.

III. Үндсэн хууль ба улс төр

Үндсэн хуулийн гүйцэтгэх үүргийг эрдэмтэн судлаачид өөр өөрийн өнцгөөр тодорхойлж ирсэн (IDEA, 2017). Бидний энэхүү өгүүлэлд үндсэн хуулийг улс төр, эрхийн баримт бичиг болохын хувьд дараах байдлаар тодорхойлж болно. Үүнд:

1. Үндсэн хууль нь улс, үндэстний оршин ахуйг дахин давтагдашгүй байдлаар тодорхойлж өгдөг. Үүнийг бид дэлхийн ямар ч үндсэн хуулийн оршлоос харж болно.

2. Үндсэн хууль нь улс төрийн институциуд болон иргэн хоорондын харилцааг зохицуулдаг. Үндсэн хуулийн энэ үүрэг нь хамгийн өргөн хүрээтэй онцгой үүрэг бөгөөд төрийн институцийн бүтэц, эрх мэдэл, үүрэг, тэдгээрийн хоорондын харилцааг тодорхойлж өгдөг. Институциуд хоорондын харилцаанд хяналт-тэнцэл, томилгоо, сонгуулийн үйл явц, хууль зөрчсөн тохиолдолд засаглалын субъектүүдийг татан буулгах хүртэлх өргөн хүрээтэй харилцааг хамарч эрх мэдлийн хүрээ хязгаарыг тогтоож өгдөг.

3. Үндсэн хууль нь төрийн эрх мэдлийг босоо, хэвтээ түвшинд хэрхэн хуваарилах, засаглалын ямар субъект хэрэгжүүлэхийг тодорхойлж өгдөг. Энэ нь төрийн байгууламжийн хувьд холбооны эсвэл нэгдсэн эсэхээс хамаарч харилцан ялгаатай байна. Холбооны улсуудын хувьд босоо түвшний, нэгдмэл улсын тухайд хэвтээ түвшний харилцааны асуудал илүү чухлаар тавигддаг.

4. Үндсэн хууль нь хүний эрх, эрх чөлөөг бататган, аливаа хууль бус үйлдлээс сахин хамгаалдаг. Үндсэн хууль нь ардчилал, хүний эрхийн суурь зарчим, үнэт зүйлсийг бататгаж өгдөг.

5. Үндсэн хууль нь улс төр, нийгэм, эрх зүйн харилцааны гүүр болдог. Өөрөөр хэлбэл үндэсний зөвшилцөл, эв нэгдэл, итгэлцлийг багтаасан улс төрийн баримт бичиг юм (зураг 1-ээс харна уу).

Зураг 1. Үндсэн хууль нь улс төр, эрх зүй, нийгмийн баримт бичиг болох нь

Үндсэн хууль нь эрх мэдлийн эцсийн цэгийг урьдчилан харах боломжийг өгөхөөс гадна эрх зүйт ёсыг хамгаалдаг.

Үндсэн хууль бол нийгмийн зохион байгуулалтын тусгал юм. Өөрөөр хэлбэл тухайн улс орны ард иргэд, нийгмийн үнэт зүйл, адилсал, хүсэл зоригийн илэрхийлэл болж байдаг.

Үндсэн хууль нь улс орны шийдвэр гаргахад оролцож буй институциудуд болон тэдгээрийн эрх мэдлийн хүрээ, хязгаарыг

тогтоож, хамгийн үр дүнтэй байдлаар шийдвэр гаргах суурь нөхцөл, эрх мэдлийн хуваарилалтыг хийдэг.

Эх сурвалж: (IDEA, 2017)

Үндсэн хууль яагаад улс төрийн баримт бичиг болдог вэ? Энэ агуулгаар нь дэлгэрүүлж авч үзье. Зарим судлаачид Үндсэн хуулийг улс орны дотоод эрх мэдлийн зөрчлийн үр дүнд бий болдог бүтээгдэхүүн гэж үзэх нь бий. Тухайлбал Р.Хиршел үндсэн хууль бол элитүүд болон сонирхлын бүлгүүдийн дунд үүсдэг хэлцэл тохиролцоо, ашиг сонирхлуудын тусгал гэж авч үзсэн байдаг (Denis J. Calligan, Mila Versteeg, 2013). Үндсэн хуулийн онолын үзэл баримтлалуудыг эргэн санавал Хиршелийн үзэл санаа, тэртээх 300 гаруй жилийн өмнөх нийгмийн гэрээний онолтой утга агуулга дүйж байгааг харж болно. Тэрээр “Улс төрчид, элитүүд, шүүгчдийн стратегийн үйл байдал нь үндсэн хуулийн шинэчлэл хийх хийх цаг хугацаа болоод хуулийн хүрээ, мөн чанар, ялгаатай байдлыг тайлбарлахад гол үүрэг гүйцэтгэдэг” гэж хэлсэн байдаг (Hirschl R, 2004). Энэ нь Үндсэн хууль бол эцсийн дүндээ улс төрийн баримт бичиг болохыг харуулж байна.

Улс төрчдийн хувьд үндсэн хуулийг өөрчлөх, шинэчлэх сонирхол эрх зүйч, хуульчдаас илүү байдаг нь гайхах зүйл биш юм. Үндсэн хуулийн нэг гол зорилго нь эрх мэдлийг бий болгох, түүнийг удирдан чиглүүлэх, хянах явдал юм. Орчин цагийн үндсэн хуулиуд бичигдсэн түүхтэй холбоотой нэгэн сонирхолтой тоо баримтыг авч үзье. Хьюстоны их сургуулийн улс төрийн шинжлэх ухааны тэнхимийн профессор Д.Лутц “Үндсэн хуулийн дизайн боловсруулах зарчмууд” бүтээлдээ (Donald S. Lutz, 2006) 1800-2000 он хүртэлх үндсэн хуулиудын бичигдэж батлагдсан түүхийг судлаад дараах дүгнэлтийг хийсэн байна. Түүний судалгаанаас үндсэн хуулийн бүгд найрамдах улсад байх шаардлагыг хангасан улсын тоо болон үндсэн хуультай улсын тоо хоёрын дунд гурав дахин их зөрүү гарчээ. Өөрөөр хэлбэл үндсэн хуулийг бичих амархан, харин үндсэн хуульд ардчилсан улсыг байгуулах илүү хэцүү. Үүний хамгийн ойрын жишээ нь тусгаар тогтнолоо олж, хүлээн зөвшөөрөгдөөд дөнгөж 10 гаруй жил болж буй Өмнөд Судан улс юм. Судлаачид Өмнөд Суданы үндсэн хуулиа боловсруулах үйл явцад “одоо миний хоолны цаг” гэсэн хандлага давамгайлж байсныг онцолдог (Denis J. Calligan, Mila Versteeg, 2013). Тус улсад улс төрийн бүлэглэлүүд өөрсдийн ашиг сонирхолд хамгийн сайнаар үйлчилж чадах тийм институциудыг байгуулахыг зорьсон бөгөөд энэ хүрээнд хууль тогтоох хоёр дах танхимыг байгуулж байсан түүхтэй.

Дэлхийн хоёрдугаар дайнаас хойших үндсэн хуулийн хөгжлийн түүхийг бүхэлд нь харвал үндсэн хуулийг илүү улс төр, эрхийн баримт бичиг болж төлөвшиж хөгжихөд дараах хүчин зүйлс нөлөөлсөн байдаг. Үүнд, ардчиллын өсөлт, засаглалын тухай ойлголтын өөрчлөлт, парламентын болон ерөнхийлөгчийн тогтолцооны

сонголтууд, зөвшилцлийн улс төр, улс төрийн хөдөлгөөнүүд, сонгуулийн тогтолцооны өөрчлөлтүүд, олон нийтийн дэмжлэг, хүлээн зөвшөөрөгдсөн байдал зэрэг дэлхийн нийтийг хамарсан хөгжлийн чиг хандлага, хүчин зүйлүүд багтана.

IV. Монгол Улсын Үндсэн хууль улс төр, эрхийн баримт бичиг болох нь

Орчин цагийн үндсэн хуулийн түүхийг харвал 200 гаруй жилийн настай АНУ-ын Үндсэн хуулийг анхны бичмэл үндсэн хууль гэж олонхи судлаачид үздэг. Монгол Улсын хувьд дэлхийн бусад улс орнуудтай харьцуулахад харьцангуй үндсэн хуультай ёсны арвин өв түүхтэй ард түмэн. Монгол Улсын анхны үндсэн хууль батлагдаад 100 жил болж байгаа ч үндсэн хуулийн уг сурвалж, төстэй эрх зүйн баримт бичгүүд гарсан он цагийг нэхэн харвал илүү урт хугацааны түүхийг ярих шаардлагатай болно.

В.Вилсоны төрийн захиргааны хөгжлийн үе шатыг хуваасан ангиллаар Монголын түүхийг харвал сонирхолтой өнцөг харагддаг. Энэ тухайд доктор, профессор Я.Долгоржавын суурь судалгаа бидэнд чухал эх сурвалж болж байна (Долгоржав Я, 2023).

Долгоржав багшийн судалгаанд В.Вильсоны үзэл санааг авч үзэж “Аливаа улсын захиргааны хөгжлийн үе шатны ерөнхий зүй тогтлыг: “Дэлхийн бөмбөрцөг дээрх орчин үеийн гол нөлөө бүхий улс, үндэстнүүдийн түүхээс цэгнэн тунгаавал, эдүгээ оршин буй бүх тогтолцооноос илүү өндөр хөгжсөн нь аль хэдийнээ дамжин өнгөрсөн, бусад нь бүгдээрээ дамжих нь илэрхий өсөлт, өндийлтийн гурван үе шат байна. Тэдгээрийн анхных нь хэмжээгүй эрхт засаг баригч-ээд, хэмжээгүй эрхт дэглэмдээ нийцэж тохирсон захиргааны тогтолцоотой байсан үе. Дараачийнх нь Үндсэн хуулийг тогтоож хэмжээлшгүй эрхт засаг баригч-ээдийг сөгтгөж оронд нь ард олны хяналт бий болгох, тэгэхдээ тэрхүү илүү чухал ашиг сонирхлоо гүйцэлдүүлэхийн тулд захиргааг умаргаж, хайхралгүй явсан үе. Гурав дахь нь бүрэн эрхт ард түмэн өөрсөд нь тийм эрх мэдэл олгосон шинэ үндсэн хуулийнхаа дагуу захиргааг хөгжүүлэх үе” байдгийг гаргаж ирсэн (Долгоржав Я, 2021).

Энэхүү ангиллаар Монголын төрийн захиргааны түүхийг авч үзвэл нэгдүгээр үед Их Монгол улсын үеэс Богд Жавзандамба хааны хэмжээгүй эрх хязгаарлагдах хүртэлх үе, хоёрдугаар үед 1921 оноос эхлэн 1924, 1940, 1960 оны Үндсэн хуулийн үе, гуравдугаар үед 1992 оноос хойших үеийг хамруулан үзэж болно (Долгоржав Я, 2021).

Бидний энэхүү өгүүлэлд дээрх цаг хугацааны ангиллыг арга зүй болгон үе бүрийн үндсэн хуультай ёсны түүхийн онцлох асуудлыг

хөндөхийг хичээлээ. Чингис хаанаас Богд хаант Монгол Улсын үед гарсан үндсэн хуулийн хөгжилд түлхэц өгсөн хоёр баримт бичгийг тусгайлан авч үзэх болно. Эдгээр нь Их засаг хууль болон Улсын эрх бүтээл юм.

Их засаг нь Их Монгол Улсын хэмжээнд хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан бөгөөд энэ тухайд Судрын чуулганд тэмдэглэснээс үзвэл “эмх цэгцгүй, бодолгүй улс түмэн нь Чингис хааны мандан гарч ирэхэд захирагдаад, түүний туйлын хатуу яс хуулиар ёс журамтай / заншилтай/ болгов” (Долгоржав Я, 2021). Тус хуулийг орчин цагийн үндсэн хуулиудтай харьцуулах нь арга зүйн хувьд буруу бөгөөд харин тухайн түүхэн цаг үеийн өнцгөөс харвал эзэнт гүрний хэмжээнд хэм хэмжээ тогтоож байсан эрх зүйн гол баримт бичиг яахын аргаггүй мөн юм. Хууль гарах үеийн нийгэм, улс төрийн орчин нөхцөл нь тархай бутархай байсан олон овог аймгуудыг нэгтгэн хүчирхэг нэгдсэн улс байгуулснаар нэгдмэл нэг хуулийн доор захирах хэрэгцээг бий болгосон байна.

Их засаг хууль нь дараа үеийн хаадын зарлиг, хууль тогтоомжуудад тодорхой хэмжээгээр тусгалаа олж уламжлагдан ирсэн түүхтэй. Улс төрийн бутралын үед монголчууд хямралыг давах үүднээс Дөчин дөрвөн хоёрын Их цааз, Халхын долоон хошууны цааз зэрэг хууль эрхэмжийн бичгүүдийг боловсруулсан байдаг (Долгоржав Я, 2021). Халх журам хуулийг баталсан явдал нь халх манжийн эрхшээлд орсон боловч үндэсний тусгаар тогтнол, өөрийн хууль цааз, хэв заншил, өвөрмөц байдлаа хадгалахын төлөө эрч тэмцэж байсны илрэл байсан. Халх журам нь тэр үеийн улс орны амьдралд хамгийн их аюул, улмаар манжид эзлэгдэхийн гол шалтгаан болж байсан улс төрийн бутралыг даван туулах, эв нэгдлийг бэхжүүлэхэд чиглэгдсэн улс төрийн чухал баримт байжээ. Эндээс харвал Их засаг, Их цааз, Халх журам зэрэг хуулиуд нь тухайн цаг үеийн улс төр, эрхийн дээд баримт бичиг болж, нийгмийн, улс төрийн амьдралын тусгал болж ирсэн нь харагдаж байна.

Богд хаант Монгол Улс байгуулагдаж манжийн үеийн хууль цаазын бичгүүдийг хүчингүй болгосон бөгөөд өөрсдийн хууль, эрх зүйн баримт бичгүүдийг боловсруулах ажил идэвхтэй өрнөсөн түүхтэй. Энэ хүрээнд 1918 онд “Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын хууль зүйлийн бичиг”-ийн эмхэтгэл гарчээ. Энэ үеийн онцгойлон авч үзэх Монголын Үндсэн хуульд ёсны түүхэнд чухал нөлөө үзүүлсэн бүтээл бол Ж. Цэвээний “Улсын эрх” зохиол юм (Цэвээн Ж, 1914). Уг бүтээлийг Сайн ноён хан Т. Намнансүрэнгийн зарлигаар 1914 онд туурвижээ. Тус бүтээл нь Богд хаант Монгол Улсыг орчин цагийн хэв шинж, агуулга бүхий үндсэн хуультай болгох зорилготой байв.

Өөрөөр хэлбэл тус бүтээл тухайн цаг үедээ үндсэн хуулийн дизайн боловсруулах гарын авлага байжээ гэж хэлэхэд хилсдэхгүй. Улсын эрх бүтээл нь тухайн цаг үеийн дэлхийн улс орнуудын үндсэн хууль, төрийн байгууллыг харьцуулан судалсан анхны бүтээл болсон. Бүтээлийн зарим үзэл санаа хожим нь БНМАУ-ын 1924 оны анхдугаар үндсэн хуульд тусгалаа олсон байдаг.

Улсын эрх зохиолын ач холбогдол нь дэлхийн улс орнуудын парламентат ёс, дээд доод танхим, хүний эрх, эрх чөлөөний үзэл санааны асуудлыг хөндөн авч үзэж тухайн цаг үеийн Монголын нийгэм, улс төрийн амьдралд шинэ салхи, үзэл хандлагыг нэвтрүүлсэнд оршино.

Тэрээр төр улс байгуулагдах үндэс суурийг нийтийн сайн сайхны төлөөх үйл хэрэг, зорилготой холбон тайлбарласан байдаг. Улмаар хэрэв улсын дээд эрхийг баригчид ард иргэдээ умартан хувийн ашгийг бодвол иргэд босон тэмцэх учир төлөөллийн ардчиллын зарчмаар хурлыг байгуулж зөвшилцөн аж төрж байгаа тухай бичжээ.

Цэвээн парламентат ёсыг судалж өрнөдийн улс орнуудын хууль тогтоох дээд байгууллагаа байгуулдаг процесс, хоёр танхимтай болон нэг танхимтай парламентын ялгаа онцлогийг тодорхой судалсан байдаг. Энэ тухайд “Улс тус бүрийн дүрэм хэмжээ, эрх чадал адилгүй хэмээхээс гадна хурал байгуулах ёс нь ч бас адилгүй. Зарим улсын хурал нь нэгэн гэр, бусад зарим улсын хурал нь дээд, доод хэмээх хоёр гэр байх бөгөөд одоо цагийн ердийн багш нарын шүүмжлэх нь: Хэрвээ дан ганц төлөөний хүмүүн нарыг цуглуулан нэгэн дор доод хурал байгуулбаас түргэн түүхийгээр хэрэг шийтгэж тогтворгүй болох болов уу хэмээн дээд хурал байгуулбаас түргэн түүхийг хянан нарийвчилж тогтвортой бат нотоор улсын хэргийг шийтгэн чадмуй” (Цэвээн Ж, 1914) хэмээжээ.

Цэвээн сонгуулийн үйл явцын асуудлыг мөн тодорхой авч үзсэн байдаг. Сонгуулийн эрх бүхий иргэд болон сонгууль өгөх боломжгүй иргэдийн асуудал, санал өгөх насны доод хязгаар, сонгуулийн тойргийн хэмжээ, сонгогчдын тоо, мандатын асуудлыг хөндсөн байдаг. Тэрээр дээрх харьцуулсан судалгаан дээр үндэслэж Монгол улсад сонгуулийн тогтолцоог нэвтрүүлэх саналыг гаргасан нь цаг үеэсээ түрүүлж сэтгэж байсныг харуулж байна.

Цэвээн улсын доод хурал буюу парламентын доод танхимыг байгуулах тухайд “Улсын доод хуралд нэг ч хошуу ба зах хязгаар, харуулын анги хийгээд шавийн нутаг захиргаа жич хот балгадын хүмүүн нарыг гээгдүүлэлгүй сонгох ба сонгогдох эрхтэй эрчүүдийн нэрийг бүрнээ бичиглэж өдөр цаг тогтоон төлөөнөө хүмүүнийг зохистой тоо ёсоор сонгуулбаас зохимуй. Газар нутаг бүрт эрх биш

олны сэтгэлийг хураасан, үнэн шударга, сайн нэр гарсан хүмүүн нэгэн хоёрын зэрэг байх тул олны төлөөнөө илэрхийлэгчид олдохгүй хэмээж үл болмуй”.....”Доод хурлын хүмүүн нар бүгдээр өөрийн харьяат газар нутгийн хэргийг илэрхийлэн чадваас бүгд улсын хэргийг алган дээр тавьсан мэт лавтайяа мэдэж болмуй. Улсын байдлыг лавтайяа мэдэж авбаас улсын дотоод засгийг мэргэн сайнаар явуулж улсыг хүчирхэг болгон чадмуй” (Цэвээн Ж, 1914) хэмээсэн байдаг.

Харин улсын дээд хурлыг байгуулахдаа тухайн үеийн язгуур угсаатай ноёд болон төрийн албанд мэргэшсэн төлөвшсөн төрийн хар хүмүүс, эрдэмтэн мэргэд, арилжаа наймаа эрхлэгчид суух ёстой гэж үзсэн байна. Өөрөөр хэлбэл нийгмийн бүлгүүдийн төлөөлөл бүрэн суух ёстой гэсэн төлөөллийн ардчиллын үзэл санаа энд байна.

Түүний бүтээлд хурлын хүмүүн буюу парламентын гишүүний халдашгүй дархан байдал, хамгаалалтын асуудал, улсын төсөв мөнгө, олон улсын болон дипломат харилцаа, хууль тогтоох болон гүйцэтгэх засаглал хоорондын харилцаа, төр шашны харилцаа салангид байх, нутгийн өөрөө удирдах ёс, хүний эрхийн асуудлыг хүртэл тодорхой дурджээ.

Цэвээний “Улсын эрх” зохиол нь хэдийгээр 110 жилийн тэртээ бичигдсэн ч тухайн үедээ үндсэн хуулийн дизайн боловсруулах зөвлөмж, гарын авлага болохуйц, цэгцтэй, энгийн ойлгомжтой, логик найруулга сайтай бичигдсэн бүтээл юм. Түүний бүтээл 1924 оны үндсэн хуулийг боловсруулагчдын үзэл санаанд нөлөөлсөн нь шууд харагддаг. Тус бүтээл одоо ч үнэ цэнэ, утга агуулгаа алдаагүй, манай үндсэн хуульт ёсны хөгжилд өөрийн гэсэн орон зайгаа бий болгож чадсан бөгөөд цаг хугацаа өнгөрөх тусам үнэ цэнэ нь улам бүр нэмэгдэж байна.

В.Вильсоны төрийн захиргааны хөгжлийн хоёр дах үе нь манай улсын хувьд 1921 оноос эхэлж байна. 1921 онд манай улсад Ардын засаг тогтож Ардын Засгийн газар ба хэмжээт цаазат Богд хааны хоорондын харилцааг зохицуулсан дүрэм болох “Тангаргийн гэрээ” батлагдсан. Тангаргийн гэрээ” нь 1921-1924 онд Монголд оршин тогтносон засаглалын хэлбэрийг бүрдүүлэгч субъектүүдийн эрх хэмжээ, хоорондын харилцааг хуульчилсан эрх зүйн баримт бичиг болж, үндэсний эв нэгдлийг хангаж байв (Хишигт Н, 2024). Энэ нь тус улс төрийн баримт бичгийг анхдугаар үндсэн хуулийн түүхтэй шууд холбож өгч байна.

1924 оны 11 сарын 26-нд монголчууд бид анхдугаар Үндсэн хуулиа баталсан түүхэн эргэлтийн мөч байсан. Учир нь 2000 жилийн турш оршин тогтнож байсан хаант засаглал халагдаж, засаглалын хэлбэрийн хувьд бүгд найрамдах улсын хэлбэрийг сонгож, хууль

тогтоох дээд байгууллагаа сонгодог болсон. Үүнийгээ “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын зорилт бол хуучны эзэрхэг харгисын ёс суртлын үлдэгдлийг үндсээр устгаж, улс төрийн захиргааны явдлыг жинхэнэ ардын ёсонд нийлүүлж, шинэ ёсны Бүгд Найрамдах Улсын үндэс тулгуурыг бататган бэхжүүлнэ” (Улсын Анхдугаар Их Хурал, 1924) хэмээн тунхаглан зарласан. Энэ нь улс төрийн систем бүрэн солигдож, засаглалын цогц шинэчлэл хийгдсэнийг илэрхийлж байгаа бөгөөд анхдугаар Үндсэн хуулийн зарим хэсэг нь агуулга, бичиглэлийн хувьд улс төрийн тунхаг бичгийн хэлбэртэй бичигдсэн байдаг.

1924 оны Үндсэн хууль нь бидний өгүүллийн эхний хэсэгт авч үзсэн “үндсэн хууль нь улс төр, эрхийн дээд баримт бичиг” болох тухай асуудал, түүний шинжүүдийг зарим талаар хангаж байгааг хэлэх нь зөв юм. Анхдугаар Үндсэн хуулийн мөн чанар, зорилго нь засаглалын хэлбэрийг солиход чиглэж байсан улс төрийн баримт бичиг бөгөөд тухайн үеийн нийгэм, улс төрийн бүлэглэл, ашиг сонирхлууд, үндсэн хуулийн төслийг боловсруулах комиссын бүрэлдэхүүнд байсан оросын болон монголын талын харилцан зөвшилцлийн хүрээнд гарсан нэгэн төрлийн нийгмийн гэрээний үр дүн юм. “1924 оны Үндсэн хууль нь Ази дахь анхны социалист Үндсэн хууль, дэлхий дээрх хоёр дахь социалист үндсэн хууль байсан....Ази тив дэх гурав дахь орчин үеийн бичмэл Үндсэн хууль” (Мөнхсайхан О, 2023) байв. 1924 оны Үндсэн хууль нь уламжлалт хаант засаглалын үеийн тогтолцооноос орчин үеийн бүгд найрамдах төрийн загвар, удирдлагын тогтолцоо руу шилжих суурь өөрчлөлтүүдийн үндсийг тавьж өгөөд зогсохгүй, Монгол Улсыг Ази тивийн анхны бүгд найрамдах улсын нэг болгожээ.

1940 оны Үндсэн хууль нь тухайн цаг үеийн улс орны нөхцөл байдал, нийгэм, улс төрийн харилцааны хөгжлийн онцлогийг тусган “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс бол эзэрхэг түрэмгийг ба феодалын дарлалыг устгасан цаашид нийгэм журамд давшин орохын учир улс орноо хөрөнгөтний бус замаар хөгжүүлэх явдлыг хангаж бүхий хөдөлмөрчин /малчин, ажилчин, оюутан/ ардын тусгаар тогтносон улс мөн болно” (Улсын VIII Их Хурал, 1940) хэмээн заажээ. Тус Үндсэн хуулийн гол онцлог нь нийгэм, улс төрийн амьдралын цөм, засаглалын эрх мэдлийн уг сурвалж үндэсний ажилчин анги болохыг онцгойлон тусгаж өгсөн явдал юм. Түүнчлэн МАХН бол улс, нийгмийн бүх байгууллагуудыг удирдан чиглүүлэгч үүрэгтэй гэсэн заалт анх удаа орж ирснээр нэг намын нөлөө, ноёрхлыг бэхжүүлэх үндэс суурийг тавьсан байна. 1940 оны Үндсэн хуулийн 1924 оныхоос ялгагдах гол ялгаа нь Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг оруулж өгсөн бөгөөд 15 удаа нэмэлт, өөрчлөлт орсон байдаг. Уг үндсэн хууль

хэдийгээр Х.Чойбалсангийн үндсэн хууль гэж нэрлэгддэг боловч анхдугаар үндсэн хуулийн олон алдааг засаж, сайжруулсан. 1940 оны Үндсэн хууль нь анхдугаар үндсэн хуулиас хойш 16 жилийн дараа буюу үндсэн хуулийн насжилтын хувьд харьцангуй богино хугацааны дараа батлагдсан бөгөөд үүнд тухайн цаг үеийн олон улсын болон дотоодын нөхцөл байдал, нийгэм, улс төрийн амьдралд гарсан томоохон өөрчлөлтүүд нөлөөлсөн. Энэ нь тус Үндсэн хуулийн улс төрийн баримт бичиг болохыг дахин нотлон харуулж байна.

1960 оны Үндсэн хуулийг улс төрийн шинжлэх ухааны өнцгөөс харвал өмнөх хоёр Үндсэн хуулиас илүү сонирхолтой дүр зураг харагддаг. 1924 оны Үндсэн хууль нь хаант засаглалаас бүгд найрамдах засаглал руу шилжих шилжилтийн цэг байсан бол 1960 оны Үндсэн хууль нь Монгол Улсад сонгодог авторитар дэглэм тогтох эрх зүйн үндсийг тавьж өгчээ. “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын төр, нийгмийг удирдан чиглүүлэгч хүч бол бүхнийг ялагч марксист-ленинист онолыг үйл ажиллагаандаа удирдлага болгодог Монгол Ардын Хувьсгалт Нам мөн” (Ардын Их Хурал, 1960) хэмээн тунхаглан зарласнаар нам төвтэй, улс төрийн тогтолцооны суурь бүрэлдсэн байна. Үүнээс гадна 1940 оны Үндсэн хуультай харьцуулахад оршил хэсэг нэмэгдэж, тэр нь цэвэр улс төрийн бодлогын баримт бичгийн агуулгаар бичигдсэн нь анхаарал татдаг. Тухайлбал “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын зорилго бол социализмыг төгөлдөр байгуулж цаашдаа коммунист нийгэм байгуулах явдал мөн” (Ардын Их Хурал, 1960) гэж улсын алсын хараа, зорилгыг цэвэр үзэл суртлын шинж агуулгатайгаар тодорхойлсон байдаг.

Улмаар “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын эдийн засгийн үндэс бол... социалист системийн аж ахуй, үйлдвэрлэлийн хэрэгслийг нийтээр өмчлөх социалист өмч мөн” (Ардын Их Хурал, 1960) гэж зааж өгснөөр хувийн өмчийг бүрэн үгүйсгэж, улсын өмчийг дөвийлгөн давуу байдал олгосон заалт болсон. Үндсэндээ 1960 оны Үндсэн хууль нь тухайн дэглэм, улс төрийн тогтолцоонд бүрэн үйлчилдэг эрх зүй, нийгмийн баримт бичгийн шинж нь буурч, улс төрийн баримт бичгийн агуулга, шинж нь илүү тодорсон байна.

В.Вильсоны төрийн захиргааны хөгжлийн гурав дахь “бүрэн эрхт ард түмэн өөрсөд нь тийм эрх мэдэл олгосон шинэ үндсэн хуулийнхаа дагуу захиргааг хөгжүүлэх үе” (Долгоржав Я, 2023) нь манай улсын хувьд 1992 онд шинэ үндсэн хуулиа баталснаар эхэлсэн. 1992 оны Үндсэн хуулийн өмнөх социалист Үндсэн хуулиудаас ялгарах гол онцлог (Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Ардын Их Хурал, 1992) нь нэгдүгээрт, авторитаризмаас ардчилалд шилжих улс төрийн дэглэмийн шилжилтийн үед боловсруулагдсан (авторитар

дэглэмээс ардчилалд), хоёрдугаарт, нийгэм, улс төрийн амьдрал, тухайн үеийн монголчуудын улс төрийн соёлын шууд тусгал, үнэт зүйлсийн илэрхийлэл болж чадсан, гуравдугаарт, эрх мэдлийг хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх гэсэн гурван салаанд бодитойгоор хуваарилж, засаглалын хяналт-тэнцлийг тогтоож өгсөн, дөрөвдүгээрт төр, иргэн хоорондын харилцааг гагнан холбож, харилцан бие биетэйгээ зөвшилцөн орших нийгмийн гэрээ болж чадсан, тавдугаарт нийт монголчуудын хувьд бүх нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн улс төр, эрхийн дээд баримт бичиг болсон юм.

1992 оны Үндсэн хууль нь иргэний сонгох сонгогдох эрх, парламентын бүгд найрамдах засаглалыг бэхжүүлэх, үндэсний тусгаар тогтнол, ардчилал, хүний эрхийг хангах түүхэн үүргээ сайн биелүүлж байна. 1992 оны Үндсэн хуулийн “Монголын ард түмэн бид:

- улсынхаа тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бататган бэхжүүлж,

- хүний эрх, эрх чөлөө, шударга ёс, үндэснийхээ эв нэгдлийг эрхэмлэн дээдэлж,

- төрт ёс, түүх, соёлынхоо уламжлалыг нандигнан өвлөж,

- хүн төрөлхтөний соёл иргэншлийн ололтыг хүндэтгэн үзэж,

- эх орондоо хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгэм цогцлуулан хөгжүүлэхийг эрхэм зорилго болгоно. Үүний учир Монгол Улсын Үндсэн хуулийг даяар олноо зарлан тунхаглаж байна” (Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Ардын Их Хурал, 1992) гэсэн оршил нь хууль эрх зүйн зохицуулалт биш цэвэр улс төрийн агуулгатай тунхаглал, нөгөө талаар иргэн, төрийн үйл ажиллагаандаа эрхэмлэн баримтлах чиг шугам юм. Тиймээс Үндсэн хууль оршлоосоо эхлээд улс төрийн дээд баримт бичиг болох нь харагдаж байна.

Өнөөдөр манай улс Ази тивдээ төдийгүй дэлхийд загвар болохуйц ардчиллын түүхийг бүтээж чадсан. Үүний нэг баталгаа нь Фрийдом хаус олон улсын судалгааны байгууллагаас гаргадаг дэлхийн эрх чөлөөний газрын зураг дээр евроазийн цээжин дэх цор ганц ардчилсан улс болон зурагдаж байна. Өнөөдөр Ази-номхон далайн бүс нутгийн 4.3 тэрбум хүний дөнгөж 5 хувь нь буюу 200 сая гаруй хүн эрх чөлөөт, ардчилсан улсад амьдарч байна (Freedom House, 2024). Хэдийгээр улс төрийн тогтолцоо, төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт, хяналт – тэнцэлтэй холбоотой асуудлууд байгаа ч ардчилсан улсын эрх чөлөөт иргэн бидний хувьд үндсэн хуульт ёс, ардчиллаа сахин хамгаалахын төлөө хичээн зүтгэх нь юу юунаас чухал юм. Эх орондоо хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгэм цогцлуулан хөгжүүлэхийн төлөөх Үндсэн хуулийнхаа үзэл санааг хэрэгжүүлэхэд хүн бүрийн үүрэг, оролцоо чухал.

V. Дүгнэлт

Энэхүү өгүүллийн зорилго нь Үндсэн хуулийг улс төр, эрхийн дээд баримт бичиг болох талаас нь асуудлыг хөндөж судлахыг зорилоо. Улс төрийн сэтгэлгээний түүх, тэр дундаа нийгмийн гэрээний онолын үүднээс үндсэн хуульт ёс, түүний хөгжлийн асуудлыг авч үзлээ. Үндсэн хууль нь зөвхөн хууль, эрх зүйн баримт бичиг байгаад зогсохгүй улс төр, нийгэм, эрх зүйн харилцааны гүүр, үндэсний зөвшилцөл, эв нэгдэл, итгэлцлийг багтаасан нийгмийн гэрээ болохуйц улс төрийн суурь баримт бичиг болох нь бидний өгүүллээс тодорхой харагдаж байна. Орчин цагийн үндсэн хуулиуд нь 200 гаруй жилийн настай бол Монгол Улсын хувьд дэлхийн бусад улс орнуудтай харьцуулахад харьцангуй үндсэн хуульт ёсны арвин өв түүхтэй Азиг тив дэх гурав дах үндсэн хуультай ард түмэн ажээ. Бид 100 жилийн хугацаанд дөрвөн Үндсэн хуулийг баталжээ. Үндсэн хууль бүр тухайн цаг үеийн нийгэм, улс төрийн амьдралын тусгал болж, өөр өөрийн түүхэн үүргийг гүйцэтгэсэн билээ. 1992 оны шинэ ардчилсан Үндсэн хууль нь бидний олж авсан ардчилал, эрх зүйт төрийн үндэс суурь, баганыг бэхжүүлэхэд хамгийн чухал нөлөөтэй явж ирсэн, цаашид ч төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт, хяналт - тэнцэл, ардчилал, хүний эрхийг хамгаалах бамбай болж үүргээ гүйцэтгэсээр байх болно.

[Ном зүй]

- Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Үндсэн хууль, 1924
- Бүгд Найрамдах Монгол Ардын Улсын Үндсэн хууль (1940)
- Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Үндсэн хууль, 1960
- Монгол Улсын Үндсэн хууль, 1992
- Я.Долгоржав, Монгол Улсын төрийн албаны үнэт зүйлс (эрхэмж), уламжлал: XIII-XX зууны эхэн, Эзэн хаант засгийн үе, Улаанбаатар, Удирдлагын академи, 2021
- Я.Долгоржав, Монголын төрийн захиргааны эрхэмж, түүхэн уламжлал (БНМАУ-ын үе), Улаанбаатар, 2023
- О.Мөнхсайхан, Үндсэн хуулийн хяналт ба тайлбар, Үндсэн эрх, Улаанбаатар, 2023
- Ж.Цэвээн, Улсын эрх, Нийслэл Хүрээ, 1914
- Ж.Ж.Руссо, Об общественном договоре, /Антология мировой/, 1997
- Ш.Монтескье, Избранные произведения. Москва, Госполитиздат, 1955
- David Lay Williams, Matthew W. Maguire, The Cambridge Companion to Rousseau's Social Contract. Cambridge: Cambridge university press, 2024
- J.Denis, Calligan, Mila Versteeg, Social and Political Foundations of Constitutions, New York: Cambridge university press, 2013
- S.Donald, Lutz, Principles of Constitutional Design. New York: Cambridge University Press, 2006
- Freedom House, Freedom in The World 2024
- R.Hirschl, Towards juristocracy: The origins and consequences of the new constitutionalism, Cambridge: Harvard University Press, 2004
- IDEA, What is a Constitution? Principles and Concepts, Strömsborg: International IDEA, 2017
- George Duke, Aristotle and Modern Constitutionalism. Ancient Philosophy Today, 2022
- Jonathan Barnes, Aristotle's Politics: Writings from the complete works. Princeton Princeton university press, 2016
- Romain F.L.Girard. The impact of Hugo Grotius' concept of Natural Law on his social contract theory, 2014
- <https://mongoltoli.mn/history/h/645> (Н.Хишигт)
- <https://www.britannica.com/topic/constitution-politics-and-law>

[Abstract]

The Constitution as The Supreme Document of Politics and Law

Munkhbat Sodnomdarjaa

*Doctor (Ph.D.), Professor
Director of School of Political Science
International Relations and Public Administration,
National University of Mongolia
Ulaanbaatar, Mongolia*

Jargal Jambal

*Doctor (Ph.D.), Associate Professor
Dean of the School of Civil Service National Academy of Governance
Ulaanbaatar, Mongolia*

This article explores the Constitution as the supreme political and legal document from the theoretical and methodological perspectives of political science. Works of Aristotle, Hobbes, Locke, and Grotius's social contract theory play a significant role in laying the theoretical foundations of constitutionalism. There is a necessity to study the Constitution not merely from a legal perspective, but as a foundational document recognized and valid at the national level, serving as the basis for political, legal, social organization, and fundamental human rights. This paper aims to link the origins of Mongolian constitutionalism with historical traditions of statehood, cultural values, the Great Yassa law, and Jamsran Tseveen's work "Ulsyn Erkh". Furthermore, the Constitutions of Mongolia from 1924, 1940, 1960, and 1992 are analyzed as key political and legal documents.

[Keywords]

Constitution, Social Contract, State, Citizen, Constitutionalism, Fundamental Human Rights.